

ЕМПАТІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Суб'єктивно наш час сприймається і переживається як епоха глобальної кризи – політичної, екологічної, економічної, моральної тощо. У зв'язку з цим активізувалися та набули ще більшої актуальності дослідження феноменів, які б могли допомогти людині протистояти кризовим явищам, зберігаючи при цьому істинні людські якості. Серед цих феноменів толерантність виділяють як одну із характеристик, чинників, якостей, що розвиває стійкість до динамічних умов життя та оптимізує при цьому міжетнічні, міжідеологічні й міжособистісні взаємини.

Аналіз толерантності можна вести в самих різних системах відліку, з різноманітних позицій. По-перше, це аспекти філогенезу проблеми. По-друге, соціогенетичні аспекти, що представляють толерантність на історичних перехрестях різних культур. По-третє, це толерантність у персонігенезі тобто в індивідуальному розвитку життєвого шляху. По-четверте, це педагогічні аспекти толерантності, що мають дослідити адекватні й ефективні стратегії розвитку толерантної особистості. Нарешті, останнє, – це психологічні аспекти феномена. Психологічна проблематика толерантності знаходиться на самих ранніх етапах дослідження.

У сучасних дослідженнях проблема толерантності представлена при вивченні індивіда в системі соціальних зв'язків як макроструктури (держави і суспільства в цілому), так і мікроструктури, тобто в міжособистісних стосунках з навколишніми людьми. Толерантність в системі суспільних відносин звертає увагу на соціальний статус індивіда, його соціальні ролі, зачіпає проблеми взаємовідносин між етносами, соціальними класами, релігіями, культурами, світоглядами, ідеологіями. Толерантність є основою вільного демократичного соціуму і держави з діалоговою культурою. Проводиться розмежування толерантності і терпимості як байдужості до всього [2]. У зв'язку з формуванням цивільного суспільства в умовах розвитку ринкової економіки є актуальними проблеми економічної, політичної толерантності. Толерантність у суспільних відносинах – це один із способів подолання нетерпимості і насильства у взаєминах між державами, соціальними групами. Специфіка суспільних відносин полягає в тому, що індивіди взаємодіють не на основі симпатій, антипатій, а, головним чином, як представники певних суспільних груп (професій, етносів, націй тощо). Толерантність у міжособистісних стосунках – це актуалізація просоціальних емоцій, переживань та ставлень.

Аналіз вітчизняних словників останніх десятиліть свідчить про те, що поняття толерантність (терпимість) у його психологічному ракурсі практично відсутня. Частіш за все виділяють психофізіологічний та філософсько-психологічні аспекти толерантності [5]. В енциклопедичному словнику [6] описуються три основні аспекти толерантності: медичний, фізіологічний та філософсько-психологічний. Медичний пов'язує толерантність з імунологією і трансплантацією. При пересадці органів і тканин виникає імунологічний стан, при якому організм не здатний синтезувати антитіла у відповідь на введення певного антигена, при збереженні імунної реактивності до інших антигенів. Фізіологічний аспект толерантності розкриває здатність організму переносити несприятливий вплив того або іншого чинника середовища. Філософсько-психологічний аспект розглядає толерантність як терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки.

За сферами проявлення толерантність розрізняють за наступними напрямками.

Політична толерантність – терпимість до людей інших політичних поглядів, повага до інших політичних позицій, визнання права на свої політичні спрямування.

Наукова толерантність – терпимість до інших точок зору в науці, допущення різних теорій і наукових шкіл.

Педагогічна толерантність – терпимість батьків до власних дітей та вчителів до учнів, уміння зрозуміти і пробачити їх недосконалість.

Адміністративна толерантність – уміння керувати без натиску й агресії.

Міжособистісна толерантність – розуміння і прийняття багатогранності, несхожості інших людей, адекватне ставлення до них.

Таким чином, визначення дефініцій толерантності та дослідження її як чинника, що значною мірою впливає не лише на політику, економіку, педагогіку, а й на адекватний розвиток психологічного клімату, міжособистісних стосунків є актуальним завданням для сучасної психологічної науки.

Психологи [1], перш за все, відмічають важливість і необхідність дослідження феноменології толерантності, її психологічного, внутрішньоособистісного змісту. Ми вважаємо, що для виконання цього завдання необхідно провести розмежування власне толерантності та інших близьких понять, таких як ідентичність, відкритість, альтруїзм, емпатія тощо, а також показати їх роль в розвитку і становленні даного феномену.

Таку ґрунтовну диференціацію корелятивів толерантності було проведено російськими вченими Д.О.Леонтьєвим (2001), О.Є.Насиновською (2001) та ін. Проте, на наш погляд, ними недооцінюється роль емпатії та її механізмів у функціонуванні, розвитку і проявах толерантності. Її розглядають лише як емоційний компонент феномену [1].

Виходячи з авторської загальнопсихологічної концепції емпатії [3] розглянемо емпатійні детермінанти та механізми толерантності.

З позицій екзистенційно-гуманістичного підходу міжособистісна толерантність є результатом свідомого вибору і може бути визначена як такий принцип взаємодії людини з іншими людьми, який виходить з розуміння, прийняття і поваги до багатоаспектності і різноманіття буття, визнання неминучості співіснування індивідуальних відмінностей, а також – з готовності вибудовувати свій власний світ настільки сильним і гнучким, щоб бути відкритим для взаємодії з іншими.

Оскільки емпатія розглядається як специфічна форма відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини та складна психологічна система забезпечення Я-Ти-зв'язку (М.Бубер), *системоутворюючу функцію* в якій виконує діалогічність свідомості людини, то саме адекватність такого відображення зумовлює розуміння і прийняття Іншого. Ключовим моментом емпатії є відображення суб'єктом переживань її об'єкта. Вектор "простір переживань – відображений простір переживань" виступає у ролі *системоутворюючого фактора* емпатійних процесів. Вектор здійснює не паралельне перенесення одного простору в інший. Оскільки відображення

належить суб'єктові, то воно має цілісний характер і "охоплює" простір переживань іншої людини у всій різноманітності їх зв'язків і відносин. Відображений простір переживань трансформується в переживання суб'єкта емпатії і має різний зміст, рівень складності й усвідомлення. Суб'єкт емпатії проявляє як моноmodalне так і різномodalне реагування на переживання її об'єкта.

Переживання можуть відображатися неусвідомлено (безпосередньо перцептивний, фізіологічний рівень відображення), частково усвідомлено (психофізіологічний рівень відображення), усвідомлено (соціопсихологічний рівень відображення) і надчуттєво (духовний, трансцендентний рівень відображення).

Неусвідомлено або частково усвідомлено переживання відображаються при елементарній емпатії, усвідомлено – при особистісно-сислової та надчуттєво – при трансфінитній. Рівень відображення зумовлюється системами відповідних механізмів: рефлекторних, особистісних, трансцендентних.

На межі переходу від психічного до соціопсихологічного рівня відображення емпатогенної ситуації проявляється біфуркаційність у розвитку емпатії: за певних позитивних соціальних умов співпереживання зумовлює консонансні переживання суб'єкта й об'єкта емпатії, а за несприятливих – дисонансні. Консонансні переживання лежать в основі розуміння Іншого, а емпатійність зумовлює прийняття і повагу до його внутрішнього світу.

Саме в результаті функціонування особистісно-сислової емпатії людина взмозі проявляти свідомий, осмислений вибір, власну позицію й активність у побудові певних стосунків, а також вільний і відповідальний вибір "ціннісного, толерантного ставлення до життя" [2: 7]. Вона має соціогенний характер, соціально-сислове, культурне опосередкування і розвивається в процесі соціалізації. Її функціонування зумовлюють особистісні механізми, в яких домінуюче положення займають культурогенно опосередковані когнітивні процеси. У системі психологічних механізмів, що забезпечують розгортання особистісно-сислової емпатії, відображається специфіка взаємодії емоційних, когнітивних та конативних процесів. На цьому рівні функціонують вищі форми емпатії: переживання – консонансні та дисонансні – з приводу почуттів, переживань Іншого (співчуття, співрадість, заздрість чи злорадство); побудова моделі поведінки сприяння чи протидії; реальна поведінка.

При диверсифікаційному підході толерантність розглядається як складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву та розвитку, які називають базовими вимірами толерантності [1]. Огляди зарубіжних та вітчизняних праць, присвячених толерантності, свідчать, що вона пронизує всі сфери соціального та індивідуального життя людини, є важливим виміром переважної більшості психічних процесів і станів, одним із ключових екзистенціалів людського життя. У зв'язку з цим при диверсифікаційному підході *власне* толерантність часто зникає розсіпаючись на величезну кількість варіантів, типів, видів, форм, рівнів.

На нашу думку знаходження специфічних зв'язків між толерантністю та відповідними, визначеними нами [3], вимірами, рівнями, формами та видами емпатії надасть можливість зберегти своєрідність, цілісність та складність феномена. Так, співпереживання при елементарній емпатії може бути чинником толерантної поведінки при наявності соціального контролю. В даному випадку можемо говорити про *ситуативну толерантність*. За умови відсутності соціального контролю особистість проявлятиме індивідуальне або ж егоцентричне емпатійне ставлення [4], що зумовить її інтолерантність.

На рівні консонансної особистісно-сислової емпатії, в основі якої функціонують рефлексивні та децентраційні процеси, суб'єкт адекватно відображає внутрішній світ, переживання Іншого, приймає його таким, яким він є, переживає з приводу його почуттів та проявляє до нього сприяння. У даному випадку можемо говорити про *сислову толерантність*.

На трансцендентному (духовному) рівні емпатійність проявляється у вигляді трансфінитної емпатії – надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, проживання цього світу як власного, духовної єдності з Іншим. Найвищий рівень емпатії – консонансна трансфінитна емпатія – зумовлюється трансцендентними механізмами: неадаптивною активністю особистості, в основі якої лежить домінування системи пошуку високого рівня активації в нервовій системі людини, емпатійною спрямованістю. Наявність у суб'єкта емпатійної спрямованості зумовлює його консонансні переживання з об'єктом емпатії, альтруїстичну поведінку стосовно останнього та надчування в його внутрішній світ. При такій емпатії суб'єкт бачить в Іншому не відмінності, а те, що є спільним – родову людську сутність. Консонансна трансфінитна емпатія є чинником *духовної толерантності*, яка вмє відображати багатогранність, різноманітність, суперечливість життєвих світів інших людей, безоцінно приймаючи та поважаючи їх.

В рамках екзистенційно-гуманістичного та диверсифікаційного підходу до толерантності виділяється особистісний, у центрі уваги якого знаходяться установки, цінності і смисли людини. Зважаючи на результати авторських [3] експериментальних досліджень емпатії в системі детермінуючих факторів розвитку особистості доцільно було б в рамках даного підходу розширити особистісні виміри толерантності. Розгляд не лише ціннісно-сислових чинників, а й інших індивідуально-психологічних, а також психофізіологічних, типологічних, соціокультурних детермінуючих факторів толерантності дозволило б зрозуміти внутрішні механізми прояву феномену в ієрархічній системі його вимірів.

Орієнтація на діалогічну природу особистості в діалогічному підході до міжособистісної толерантності, дозволяє розглядати феномен найважливішим атрибутом діалогу та умовою повноцінного особистісного буття й розвитку людини. Очевидно, що для того щоб діалог був конструктивним, його учасники повинні проявляти сислову або ж духовну толерантність, в основі яких лежить консонансна емпатійність, відповідно, на соціопсихологічному та трансцендентному рівнях.

Фасилітативний підхід досліджує умови актуалізації та розвитку зрілої, повноцінної, а точніше сислової та духовної толерантності. Зважаючи на емпатійну детермінацію толерантності одним із значущих й ефективних шляхів її становлення є створення умов для емпатійного розвитку особистості.

Нами [3] була створена та апробована корекційно-розвивальна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості, яка враховує афективно-когнітивно-конативну природу емпатії, рефлекторний і особистісний характер її механізмів, а також індивідуально-психологічні кореляти феномену, через які опосередковано актуалізуються й формуються емпатійні якості, емпатійна спрямованість, що зумовлюють консонансну емпатію, суб'єктні дієві емпатійні ставлення та альтруїстичну поведінку. Саме вони, як було сказано вище, лежать в основі сислової та духовної толерантності. Положення та принципи програми дозволяють створити природні умови, як вимагає фасилітативний підхід, для безпосереднього вироблення кожним суб'єктом власної, самостійної незалежної позиції, а також спонтанного,

рефлексивного й індивідуального розвитку та становлення толерантності в її основних вимірах – емоційному, когнітивному, поведінковому (у тому числі й вербальному) та особистісному.

Зважаючи на сказане вище, можна зробити **висновок**, що дослідження генезу, феноменології, механізмів, корелятив толерантності в аспекті їх взаємозв'язку з емпатійною детермінацією феномену сприяє його концептуалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеева Е.В., Братченко С.Л.* Психологические основы толерантности учителя / Е.В. Алексеева, С.Л. Братченко // Монологи об учителе. – СПб. : СПбАППО, 2003. – С. 165-172.
2. *Асмолов А. Г.* Толерантность от утопии к реальности / А. Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – М., 2000. – С. 5-7.
3. *Журавльова Л. П.* Психологія емпатії / Л. П. Журавльова. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
4. *Журавльова Л. П.* Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л.П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – № 5(31). – С. 39 – 46.
5. Психологічна енциклопедія / [автор-упор. О.М. Степанов]. – К.: "Академвидав", 2006. – 424 с.
6. Советский энциклопедический словарь / [под ред. А.М. Прохорова и др.]. – М., 1980. – С. 1348.

Подано до редакції 20.01.2010

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються наукові підходи до вивчення толерантності. В ракурсі авторської загальнопсихологічної концепції емпатії досліджується емпатійна детермінація толерантності в різних її вимірах – ситуативному, смислового, духовному. Розглядаються емпатійні кореляти феномену, що зумовлюють розвиток толерантної особистості.

Л.П. Журавлева

ЭМПАТИЙНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются научные подходы к изучению толерантности. В ракурсе авторской общепсихологической концепции эмпатии исследуется эмпатийная детерминация толерантности в разных ее измерениях – ситуативном, смысловом, духовном. Рассматриваются эмпатийные корреляты феномена, которые определяют развитие толерантной личности.

L.P. Zhuravlyova

EMPATHIC DETERMINANTS OF TOLERANCE

SUMMARY

The article analyzes some scientific approaches to researching tolerance. Due to general psychological concept of empathy the author investigates empathic determination of tolerance in its different dimensions – situational, semantic and spiritual. The article presents empathic correlates of the phenomenon which predetermine development of tolerant personality.
